

ՃԵՔՍՊԻՐԻ ԵՐԿԵՐԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԻՑ

**ՎԱՀԱՆ ԹԵՔԵՅԱՆԸ ՇԵՔՍՊԻՐՅԱՆ ՍՈՆԵՏՆԵՐԻ
ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ ԵՎ 73-ՐԳ ՍՈՆԵՏԻ ՀԱՅԵՐԵՆ
ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՆԵՐԸ**

Վահան Թեքեյանի բանաստեղծական արվեստը ուրույն հնչողություն ունի արևմտահայ բազմահարուստ պոեզիայի անդաստանում: Խոր ու մեղմ քնարականություն, հաճախ միահյուսված խոհի, մտածումի ու սրտնման հետ և արտահայտված լեզվական-ոճական նրբորեն ընտրված միջոցներով,— ահա՛ Թեքեյանի ստեղծած արվեստի բնորոշ հատկանիշները:

Հայ դրականության մեջ սեղմ խոսքի ամենահմուտ վարպետներից է Վ. Թեքեյանը: Նա է, որ միշտ խուսափել է բանաստեղծությունը դարդարող մակդիրների ու պատկերների առատությունից, պաթետիկ շեշտերից ու անհարկի շատախոսությունից, միշտ ձգտել է զուսպ ձևերի, կարճ խոսքի, որոնց մեջ կարողացել է դնել խոր մտքեր՝ շաղախված հույզերով:

Նա դարձավ հայ գրականության մեջ նաև սոսնետի, իր բառով ասած՝ հնչյակի, ամենաճանաչված վարպետը: Սոսնետը իր հակիրճությամբ, խիստ դասական ձևով կարծես ստեղծված էր Թեքեյանի բանաստեղծական խառնվածքի դրսևորման համար:

Թեքեյանի քնարերգության թե՛ արտաքին ձևերը, թե՛ ներքին էությունը մտածել է տալիս, որ բանաստեղծին պետք է լրջորեն հետաքրքրած լինեն շեքսպիրյան սոսնետները, որոնց հետ Թեքեյանի պոեզիան մի շարք կողմերով համահնչյուն է: Այդ հետաքրքրությունը չէր կարող չլինել մանավանդ այն պատճառով, որ, ինչպես ասացինք, Թեքեյանը հայ սոսնետագրության խոշոր վարպետն է եղել, ինչպես և սոսնետային արվեստի

քաղմահմատ գիտակը: Իսկ անգլիական, մանավանդ շեքսպիրյան սո-
նետը դառական սոնետագրության կարևոր դրսևորումներից է:

Այժմ դժվար է ասել, թե որ ժամանակից է Թեքեյանը սկսել կար-
դալ Շեքսպիրի սոնետները. արդյոք դպրոցական հասակի՞ց կամ դեռևս
Պոլսում ապրած ժամանակ, թե՞ Կահիրեում հաստատվելուց հետո:
Միայն գիտենք, ինչպես և ստորև ցույց կտրվի, որ շեքսպիրյան սոնետ-
ների թարգմանությանը Թեքեյանը ձեռնարկել է Կահիրեում, 1943 թվա-
կանին:

Առհասարակ, Թեքեյանը բավական հրապուրվել է թարգմանական
աշխատանքով: Կահիրեում հրատարակված նրա Ամբողջական հրկերի
հինգերորդ հատորը, որ լույս է տեսել 1950 թվականին¹, ամբողջությամբ
ընդգրկում է բանաստեղծի կատարած թարգմանությունները՝ Վիկտոր
Հյուգո, Պիեռ դը Ռոնսար, Շառլ Բոդլեր, Պոլ Վեռլեն, Ալբեր Սամեն,
Մարսելին Վալմոր, Թեոֆիլ Գոթիե, Լուի Արագոն. ահա այն ֆրանսիացի
բանաստեղծների ոչ լրիվ ցուցակը, որոնց ստեղծագործություններից
թարգմանություններ է կատարել Թեքեյանը: Ամենից ավելի շատ թարգ-
մանություններ կատարված են Բոդլերի ստեղծագործություններից, հրկ-
յորդ տեղում է Շեքսպիրը: Այս հանգամանքն ինքնրստինքյան խոսում
է «ոչ ֆրանսագիր» Շեքսպիրի նկատմամբ Թեքեյանի ունեցած հատուկ
վերաբերմունքի մասին:

Հատորում գտնում ենք Շեքսպիրի 22 սոնետների թարգմանությու-
նը (էջ 81—101):

Թեքեյանը շեքսպիրյան սոնետների ընդունված հերթականությամբ
չի պահպանել, ոչ էլ սոնետները համարակալել է ըստ ընդունված թվա-
նշանների:

Քերում ենք Թեքեյանի թարգմանած շեքսպիրյան սոնետների հա-
մարները (ընդունված կարգով) պահպանելով թարգմանչի սահմանած
հերթականությունը՝ 38, 99, 46, 27, 18, 119, 93, 23, 91, 34, 49, 73,
12, 22, 32, 64, 92, 56, 19, 71, 74, 55:

Թեքեյանի Ամբողջական հրկերի 5-րդ հատորից շեքսպիրյան սոնետ-
ների բոլոր թարգմանությունները բանաստեղծի սահմանած հերթակա-
նությամբ արտատպվել են նրա Երկերի՝ 1958-ին Երևանում հրատարակ-
ված միահատորյակում (էջ 433—454):

Հայաստանի գրականության և արվեստի թանգարանում Թեքեյանի
թղթերի մեջ պահվում է մի ծոցատետր: Այդտեղ ի թիվս այլ բանաստեղ-
ծությունների գտնվում է Շեքսպիրի հիշյալ 22 սոնետների Թեքեյանի

կատարած թարգմանության հեղինակային ձևազիրը: Միայն 38-րդ սո-
նետը, որը Թեքեյանի թարգմանություններում առաջինն է, երկու ձևա-
զիր ունի՝ սեպագիր (ուղղումներով) և մաքրագիր: Մյուս սոնետները բա-
նաստեղծի ձեռքով գրված են մաքուր, աննշան շտկումներով: Ըստ երե-
վույթին, Թեքեյանը սոնետները թարգմանել է հենց այն հաջորդականու-
թյամբ, որով նրանք դասավորված են ծոցատետրում, որը և համընկնում
է Սմբողջական երկերի 5-րդ հատորի մեջ եղած հերթականությանը: Այդ
շարքի առաջին սոնետն էլ (38-ը) բանաստեղծը հավանաբար առաջինն
է թարգմանել և իբրև առաջին փորձ ավելի շատ է աշխատել նրա վրա
(ուստի հարկ է եղել ջնջումներով, ուղղումներով գրված սեպագիրը ար-
տագրել): Մյուս սոնետները, երևում է, որ թարգմանել է ավելի դյուրին,
ջնջումներն ու ուղղումները շատ քիչ են եղել և արտագրելու հարկ չի
զգացվել: Ծոցատետրում առաջին սոնետի (38) վերևում գրված է 1943
թվականը, նույն թվականն է գրված նաև հաջորդ մի շարք սոնետների
վերևում, իսկ սոնետների մյուս մասը կրում է արդեն 1944 թվականը:
Ուրեմն բոլոր 22 սոնետներն էլ թարգմանվել են 1943—1944 թվական-
ներին:

Այդ թվականներին Թեքեյանը ապրել է Կահիրեում: Դրանք նրա
կյանքի վերջին տարիներն էին (մահացել է 1945 թ.): Չի կարելի չնկա-
տել, որ բանաստեղծը թարգմանության համար սոնետներից մեծ մա-
սամբ ընտրել է առավել տխուր բովանդակություն ունեցողները:

Դրանցից 21-ը այն սոնետներն են, որոնք նվիրված են Շեքսպիրի
երիտասարդ բարեկամին (շեքսպիրագիտության մեջ ընդունված է, որ
այդ բարեկամը լորդ Սաուտհեմպտոնն է) և միայն մեկը (119-րդը) «Թուխ
տիկնոջը» նվիրված սոնետներից է: Ըստ ամենից ավելի տարածված տե-
սության շեքսպիրյան սոնետները՝ մինչև 127-րդը (ներառյալ) նվիրված
են Լրիտասարդ բարեկամին, մյուսները՝ «Թուխ տիկնոջը»: 119-ը, ըստ
որոշ կարծիքների, բացառություն է կազմում այդ շարքում: Թեքեյանի
թարգմանած սոնետներից 119-ը ամենամեծ թվահամար ունեցողն է:

Վ. Թեքեյանի կենսագրությունից հայտնի է, որ նա լավ է իմացել
ֆրանսերեն և ավելի թույլ՝ անգլերեն: Սովորաբար նա իր թարգմանու-
թյունները կատարել է ֆրանսերենից և ոչ միայն ֆրանսիացի, այլև այ-
լազգի հեղինակների գործերը ընդհանրապես թարգմանել է ֆրանսերեն
թարգմանություններից: Հավանական է, որ շեքսպիրյան սոնետները
բանաստեղծը նույնպես թարգմանել է ֆրանսերենից, թեև հաստատ-
վում է նաև անգլերեն բնագրից օգտված լինելու հանգամանքը:

Սոնետների տնատումը թողնված է այնպիսին, որպիսին ընդունված է եղել ֆրանսիական հրատարակության մեջ, այսինքն՝ իտալական սոնետի ձևով՝ 4—4—3—3:

Շեքսպիրյան սոնետները տարբեր հրատարակություններում տնատված են լինում անգլիական սոնետի ձևով՝ 4—4—4—2 կամ նրա տարբերակով՝ 12—2: Թեքեյանին, անշուշտ, այս տնատումները քաջ հայտնի էին և այնուամենայնիվ նա գերադասել է թողնել ֆրանսիական թարգմանությունների ձևը: Ավելորդ չի լինի հիշատակել նաև այն հանգամանքը, որ ինքը Թեքեյանն էլ իր բոլոր հնչյակները գրել է իտալական սոնետի ձևով:

Թեքեյանի թարգմանած շեքսպիրյան սոնետներից մինչև այդ թարգմանված են եղել 12-ը և 19-ը Վ. Սուրենյանցի², ինչպես և 12-ն ու 73-ը Դ. Ֆնտգլյանի կողմից³:

Թեքեյանի թարգմանությունների հրապարակումից հետո նրա թարգմանած սոնետները նորից թարգմանվել են՝ բոլոր 22-ը Դ. Դավթյանի և Հ. Քելեշյանի կողմից⁴, 6-ը (27, 34, 73, 19, 71, 55) Աշոտ Գրաշուն⁵, մեկը (18-ը) սփյուռքահայ բանաստեղծ Հակոբ Անտոնյանի⁶, մեկը (99-ը) Պարույր Սևակի⁷ և երկուսը (22 և 32) Սողոմոն Տարոնցու կողմից⁸:

* * *

Շեքսպիրյան սոնետների Թեքեյանի կատարած թարգմանությունների մեջ մի շարք դեպքերում լավ է պահպանված անգլերեն բնագրի չափը, ինչպես և բնագրի տողերի ու տների մեջ մտքերի ձևակերպումները մոտ են անգլերենին, մի քանի դեպքում շատ պարզ է դիտվում անգլերեն բնագրի բառացի վերարտադրումը. այս հանգամանքները մտածել են տալիս, որ Թեքեյանը անպայման օգտվել է անգլերեն բնագրից, թեև թարգմանության, եթե կարելի է ասել, հիմքը եղել են ֆրանսերեն թարգմանությունները:

Մի շարք դեպքերում Թեքեյանական այս թարգմանությունների մեջ պարզ ղղացվում է, թե ինչպես է թարգմանիչը ձգտել Շեքսպիրի մտահղացման էությունը, սոնետների ընդհանուր բովանդակությունը ճիշտ ներկայացնել և հրաժարվել խոսքապատճենումից:

Թեքեյանի այս թարգմանություններում, ինչպես բանաստեղծի ստեղծագործության մեջ ընդհանրապես, նկատվում է բառի, բառընտրության նուրբ զգացողությունը, ինչպես հայտնի է,

նաև շեքսպիրյան սոնետների կարևոր հատկություններից է: Բառի գեղադիտական ընտրության տեսակետից, թերևս հնարավոր լինի միայն մեկ, թե երկու դիտողություն անել Թեքեյանին: Օրինակ, 99-րդ սոնետի մեջ կա marjoram բառը, որ նշանակում է հոտավետ բույս, ծաղիկ, Թեքեյանը թարգմանել է տկխոզ բառով:

Մեղադրեցի շուշանին, թե ձեռքերուդ կաթնորակ
Կուզե կեղծել, տկխոզին՝ առնել բան մը մազերեդ...

Սոնետի ամբողջ նուրբ բառահյուսվածքի մեջ, ուր հիշվում են նաև այլ ծաղիկների անուններ (մանուշակ, վարդ) տկխոզ-ը իր հնչմամբ հաղիվ թե արդարացիվ դեղադիտորին: Մյուս թարգմանիչները այս դեպքում հավանաբար հաջող ընտրություն են արել, ինչպես խնկածաղիկ (Դ. Դավթյան և Հ. Քելեշյան), սուսամբար (Պ. Սևակ):

Սակայն այս կարգի թերիները (եթե իրոք այդպիսիք են), ինչպես և բնագրի ուժգնությունը չունեցող մի շարք հատվածների առկայությունը հանդուրժելի է դառնում, երբ Թեքեյանի թարգմանությունները բաղդատում ենք նույն սոնետների մյուս թարգմանությունների հետ, որոնք բնագրի խոսքին հավատարիմ մնալու և բովանդակությունն ու ոգին ճիշտ արտահայտելու տեսակետից ավելի էական թերություններ ունեն:

Թեքեյանի թարգմանություններում կան և այլ բնույթի խոցելի ու վիճելի կողմեր՝ երբեմն շեքսպիրյան մի շարք սոնետներին հատուկ ուժեղ զգացմունքայնության պակաս, որոշ դեպքերում բնագրի բանաստեղծական մտածողության նրբությունների «հարթում» և այլն, սակայն չի կարելի չնկատել, որ Թեքեյանի թարգմանությունները եղած մյուս թարգմանություններին այսպես թե այնպես գերազանցում են՝ թե՛ բնագիրը ավելի ճիշտ արտահայտելու և թե՛ բանաստեղծական խոսքը ավելի ճաշակով կառուցելու տեսակետից:

Կարևոր է հիշել, որ Շեքսպիրի սոնետները համաշխարհային գրականության ամենազգվար թարգմանելի երկերից են, եվրոպական գրեթե բոլոր լեզուներով նրանց մի շարք թարգմանություններ գոյություն ունեն և դեռ վերաթարգմանվում են: Այդ սոնետների հայերեն թարգմանության գործում, թերևս, ամենամեծ ավանդը Թեքեյանինն է:

Թեքեյանի թարգմանությունների առանձնահատկությունները դիտելու և համեմատություններ կատարելու նպատակով վերցնենք հանրահայտ 73-րդ սոնետի թարգմանությունը: Այս սոնետը, որ լավագույնն է-

րից մեկն է, և Շեքսպիրի ամենից ավելի թախիժով լի գործերի շարքին է պատկանում, յուրահատուկ է նաև իր որոշ մասերում իմաստների ձևակերպման անհատակությամբ, մշուշապատությամբ, որ, անշուշտ, հեղինակի ընտրած ոճն է այս դեպքում: Սոնետի խոր ողբերգականությունը զարգանալով վերջին տողազույգում հանկարծ ընդհատվում է, տեղը զիջում բանաստեղծի մի յուրահատուկ փրկիսոփայության, որը սակայն խորքում է՛լ ավելի մեծ ողբերգություն է պարունակում:

Ստորև բերում ենք այդ սոնետի բնագիրը, ապա փորձում տալ նրա տողացի, հնարավորին չափ բառացիորեն ճիշտ թարգմանությունը, թեև ականհայտ է, որ շեքսպիրյան այս գործի մի կարևոր առանձնահատկությունն էլ այն է, որ գուցե շատ ավելի դժվար է այն ճիշտ թարգմանել տողացի, քան նրա միտքը, զգացմունքն ու փրկիսոփայությունը վերարտադրել առավել ազատ բանաստեղծական թարգմանությամբ, ինչպես, օրինակ, այդ գտնում ենք Ս. Մարշակի կամ Բ. Պաստերնակի ուսերեն թարգմանություններում:

Մեր տողացի թարգմանության մեջ աշխատել ենք մտքերը ավելի հստակ դարձնել երբեմն նույն իմաստի խոսքային տարբերակներ դնելով, իսկ բնագրի զգացմունքը հաղորդել այդպիսի թարգմանությամբ, հասկանալի է, որ անհնար է. դա բանաստեղծական լավ թարգմանության անելիքն է:

Այս սոնետի թարգմանության վրա ուզում ենք հատկապես կանդառնել այն պատճառով, որ լինելով առավել դժվար թարգմանվողներից, հայերեն թարգմանվել է մի քանի անգամ (մեզ հայտնի են վերը հիշված չորս թարգմանությունները՝ Վ. Թեքեյանի, Գ. Ֆնտգլյանի, Ա. Գրաշու և Դ. Դավթյանի ու Հ. Քելեշյանի) և հավանաբար այդ բոլոր թարգմանությունները գնահատելով ինչ-որ չափով կարելի կլինի ավելի պարզ պատկերացնել ընդհանրապես շեքսպիրյան լավագույն սոնետները հայերեն վերարտադրելու գործում մինչև օրս ձեռք բերված մակարդակը:

Բ ն ա գ ի ր ը

1. That time of year thou mayst in me behold
2. When yellow leaves, or none, or few, do hang
3. Upon those boughs which shake against the cold,
4. Bare ruind choirs where late the sweet birds sang:
5. In me thou see'st the twilight of such day

6. As after sunset fadeth in the west,
7. Which by and by black night doth take away,
8. Death's second self that seals up all the rest:
9. In me thou see'st the glowing of such fire
10. That on the ashes of his youth doth lie
11. As the death—bed where on it must expire,
12. Consum'd with that which it was nourish'd by:
13. This thou perceiv'st, which makes thy love more strong
14. To love that well which thou must leave ere long¹⁰.

Տ ո ղ ա ց ի թ ա ր զ մ ա ն ու թ յ ու ն

1. Տարվա ալն ժամանակն ես դու իմ մեջ տեսնում,
2. Երբ դեղին տերեւները կամ ոչ մեկը կամ քիչ
(տերեւներ) կախված են
3. Այն ճյուղերին, որոնք դողում են ցրտից (ցրտի դիմաց),
4. Մերկ, քայքայված երգչախմբերի, ուր ուշ ժամին (քիչ առաջ)
բաղցր (քնքուշ) թուշունների երգն էր (հնչում):
5. Իմ մեջ դու տեսնում ես մթնշաղր այնպիսի
(այն) օրվա,
6. Երբ մայրամուտն է գունատվում արևմուտքում,
7. Երբ կամաց-կամաց նա հեռացվում է սև դիշերի կողմից
8. Մահվան երկրորդ (մյուս) կեսը ամեն ինչի վրա անդորրի
կնիք է դնում (ամեն ինչ պարփակում է անդորրի մեջ):
9. Իմ մեջ դու տեսնում ես բոցկտումը (առկայծումը)
այնպիսի մի կրակի,
10. Որը երիտասարդության մոխրի մեջ (վրա) է մնում,
11. Ինչպես մահվան մահիճի մեջ, ուր նա պետք է
մարի (վերջանա)
12. Սպառվի ալն բանով, ինչով ինքը սնվում էր.
13. Այս (ամենը) դու տեսնում ես (հասկանում ես), որը
(և դա) դարձնում է քո սերն ալելի ուժգին,
14. Ալելի շատ սիրելու ալն, ինչից դու պետք է զրկվես
(ինչը դու պետք է թողնես, կորցնես) շուտով:

Նախ (առաջին ութ տողում) բնության պատկերների հետ կատարված համեմատությունների, ապա ավելի որոշակի փոխաբերությամբ, տեղ-տեղ անհատակ, մշուշված խոսքով սոսնետում հսկայական ուժի է հասցված քնարական հերոսի մեջ ծերության նշանների երևան գալու, մահվան անողորմ մոտեցման խոր ողբերգությունը, որն, իհարկե, անհր-նար է վերարտադրել տողացի որևէ կարգի թարգմանությամբ:

Է՛լ ավելի անհնար է վերարտադրել՝ ամբողջ սոսնետում և հատկապես նրա վերջավորության մեջ (վերջին տողազույգում) ապրող փիլիսոփայական խոհն այն մասին, որ մոտալուտ հավիտենական բաժանումը չափազանց ուժգին է դարձնում միմյանց սիրող բարեկամների մտերմությունը, նրանց փոխադարձ կապվածությունը: Այսինքն՝ մահվան գալուստը ուժեղացնում է փոխադարձ սերը:

Շեքսպիրյան սոսնետի ողորդական տրամադրությունը, նրա աստիճանական զարգացումը և «անսպասելի» լուծումը, որը ողբերգությունը հասցնելով զագաթնակետին, նաև կարծես մտերմական սիրո ուժգին ջերմության սփոփանքն է պարունակում, պետք է տրվի սոսնետի բանաստեղծական թարգմանությամբ: Թարգմանիչը պետք է ոչ միայն հավասարապես ղգա անզերեն և հայերեն խոսքի արտահայտչական ներբությունները, ոտանավորելու շնորհ ունենա, այլև ներշնչվի շեքսպիրյան այս հրաշալի գործով և կարողանա ոչ միայն թարգմանել, այլ բանաստեղծության ոգին հաղորդել հայ ընթերցողին:

Որքանո՞վ են հաջողել հայ թարգմանիչները այս նպատակին հասնելու ճանապարհին: Փորձենք ցույց տալ:

Նախ բերենք Գ. Ֆնտգլյանի թարգմանությունը, որը սոսնետի մեզ հայտնի թարգմանություններից առաջինն է և կատարված է բնագրից:

1. Իմ վրաս տարվույն դուն այն ատենը կտեսնես,
2. Երբ մի քանի տերե կախված կան տփույն
3. Յրսեն դողդոջ ճյուղերուն վրա տխրատես,
4. Երբեմն հոն ճովող թռչնոց մերկ երգատուն:
5. Իմ վրաս իրկվան այն մթնշաղը կտեսնես
6. Մարելու մոտ երբ մայր մտնե արևն հուր-բոց
7. Զոր սև գիշերը կընջե փութապես—
8. Զուխտն իսկ մահվան, որ կծրարե ամենն իր ծոց:
9. Դուն կտեսնես իմ մեջս կրակ մը այնպիսի,
10. Որ մանկությանը մոխրին վրա կցուա

11. Իբր իր մահվան մահիճըն, ուր պիտի հատնի
12. Սպառած անով որմն ճարակ կառնեք նա:
13. Կղիտես աս, ու քու սերդ նոր կառնես կորով,
14. Կավ սիրելու ան որ թողուս պիտի շուտով:

Ձի կարելի ասել, թե թարգմանիչը գերի է եղել բառացիությանը, բնավ: Նա ջանացել է թարգմանության յուրաքանչյուր տողում վերարտադրել անգլերեն տողի միտքը, բայց ոչ թե բառացի, այլ հնարավորին չափ ճիշտ: Պարզ համեմատությունը ցույց է տալիս, որ, իրոք, թարգմանության մեջ բնագրային տողերի ետևառաջություն չկա, բնագրի տողի ամբողջության դիմաց ունենք հայերեն տող, բայց և չկա որևէ տողի բառացի պատճենահանում: Օրինակ, հենց երկրորդ տողի yellow-ն ոչ թե բառացիորեն դեղին, այլ տեղում է թարգմանված, «or none, or few do hang»-ը բոլոր մտքի թարգմանված է պարզապես «մի քանի տերեկ կախված», որ բառացի չլինելով ճիշտ է արտահայտում միտքը և մանավանդ պարզում է տողի մտքային ծանրաբեռնվածությունը, անորոշությունը, որը բնագրի մեջ արդարացված է, բայց թարգմանության մեջ ավելորդ կլինեք: Եվ այսպիսին է ամբողջ թարգմանությունը: Սոսկետի հանգային սխեման նույնպես ճիշտ է պահպանված abab՝ երեք բառատողերում և aa՝ վերջին տողազույգում:

Ասենք նաև, որ այդ ամփոփիչ տողազույգը նույնպես բոլոր իմաստի ճիշտ է վերարտադրված: Եվ այնուամենայնիվ, Շեքսպիրը թույլ է զգացվում, անգլերեն սոսկետի, եթե կարելի է ասել, կիզիչ տխրությունը և ողբերգությունից ծնվող ուժգին սերը մտերիմների միջև չի համակում հայ ընթերցողին, քանի որ բնագրի իմաստը թարգմանված է, բայց տրամադրությունը չնչին չափով է պահպանված:

Սակայն եթե Ֆնտզլանի թարգմանության մեջ զոնե ակնհայտ է բռնագրի տողերի խոսքային իմաստները ճիշտ վերարտադրելու ձգտումը և եթե այդ թարգմանությունից հայ ընթերցողը չզգալով, կամ շատ թույլ զգալով, շեքսպիրյան բնագրի տրամադրությունն ու զգացմունքի ուժը, զոնե համեմատաբար ճիշտ պատկերացում է ստանում սոսկետի տողերի իմաստների մասին, ապա Դ. Դավթյանի և Հ. Քելեշյանի թարգմանության մեջ նկատելիորեն պակասել է նաև այդ հատկանիշը:

Հիշենք, որ այս երկու թարգմանիչները հայ ընթերցողին են ներկայացրել Շեքսպիրի բոլոր սոսկետների թարգմանությունները և դրանք,

անկեղծ ասած, ավելի շատ հիշեցնում են դորժարանային «սերիական»
թողարկում, քան արվեստի նուրբ ու ներշնչված աշխատանք:
Ահա 73-րդ սոնետի նրանց թարգմանությունը.

1. Իմ մեջ տարվա այն պահն է, երբ ճյուղերից ցրտահար,
2. Դեռ հատ ու կենտ ծիրանի տերևները կախ ընկած,
3. Դողդողում են հազիվհազ ցրտասարսուռ ու սմբած,
4. Ուր դեռ երեկ լսվում էր թռչնոց երգը սիրավառ:

5. Դու իմ դեմքին տեսնում ես մթնշաղը, երբ արդեն
6. Հորիզոնում քիչ առ քիչ մայր է մտնում լույս արվին,
7. Եվ մահաշունչ կնիքով մութ գիշերը դժնեղեմ
8. Դրոշմում է ամեն ինչ անդարձի մեջ երկնային:

9. Դու իմ սրտում տեսնում ես այն թույլ կրակը վերջին,
10. Որն հաղիվ է առկայծում իր մոխրի մեջ մանկություն,
11. Եվ այն, ինչ որ տալիս էր նրան շունչ ու կյանք միայն,
12. Մահվան մահիճ կդառնա, ուր նա հավետ կհանգչի:

13. Դու ամեն ինչ տեսնում ես, բայց վախճանը այդ դաժան
14. Ավելի է մոտեցնում մեր սրտերը անբաժան:

Հենց առաջին տնից, առաջին տողից աղավաղված է բնագրի թե՛
խոսքային ուղղակի իմաստը, թե՛ ոգին:

Ենթապիտը դիմելով իր սիրելի անձին սոնետի առաջին տողում
ասում է.

Տարվա այն ժամանակն ես դու իմ մեջ տեսնում...

Ապա բացատրում է, որ իր մտերիմն իր մեջ տեսնում է աշունը, որ
փոխաբերական իմաստով նշանակում է, թե իր՝ բանաստեղծի կառ, ավե-
լի ճիշտ, քնարական հերոսի կյանքի մայրամուտը, նրա մահվան մո-
տենալն է մտերիմը տեսնում: Սոսկե տամ քնարական-բանաստեղծական
տրամադրություն զարգացման տեսակետից կարևորը հենց մտերիմ ան-
ձի, սիրելիի այդ տեսնելն է, քանի որ դրա վրա է խարսխված սո-
նետի ավարտն ու փիլիսոփայական ամփոփումը (եթե տեսնում ես այդ

ամենը իմ մեջ, ուրեմն քո սերն իմ նկատմամբ ավելի ուժգին պիտի դառնա բաժանումից առաջ): Ուստի միանգամայն անիմաստ է Դ. Դավթյանի և Հ. Քելեշյանի՝ «Իմ մեջ տարվա այն պահն է...» թարգմանությունը՝ պոանց կարևոր Դու իմ մեջ տեսնում ես-ի: Երկրորդ տան մեջ այս սխալը մասամբ ուղղված է.

Դու իմ դեմքին տեսնում ես մթնշաղը...

Իհարկե, բնագրային «Իմ մեջ դու տեսնում ես»-ը փոքր-ինչ տարբեր է, բայց «Դու իմ դեմքին տեսնում ես» թարգմանությունը նույնպես ընդունելի է: Սակայն երրորդ տան մեջ շեքսպիրյան կրկնվող «In me thou see'st»-ի («Իմ մեջ դու տեսնում ես») փոխարեն ունենք մի նոր տարբերակ՝ «դու իմ սրտում տեսնում ես», որ արդեն մերժելի է, ոչ միայն հայերեն լավ չի հնչում սրտում տեսնելը, այլ սիրտ բառն այս դեպքում ավելորդ է և այս սոնետի համար խորթ զգայականություն է մտցնում, ավելի ճիշտ, «քաղցրացնում» է այն՝ այս դեպքում կողմնակի զգայականությունը:

Վերջավորության տողադույզը նույնպես բոլորովին անհաջող է թարգմանված իր «վախճանը այդ դաժան» կապակցությամբ. բնագրի բանաստեղծական-խոսքային շափավորությանը խորթ է այդ դաժան-ը, էվանջելում է շատ ավելի խոր ողբերգությունը, որը հեղինակն արտահայտում է առանց դաժան կամ համանման որևէ բառի: Վատ է հնչում նաև «մեր սրտերը անբաժան» արտահայտությունը, ուր դարձյալ բնագրի նրբությունը անհարիր է կոպիտ հնչող անբաժան-ը, մանավանդ դաժան-ի հետ նրա ունեցած հանդակագմությամբ (ժան):

Բնագրում եղած նման «սաստկացնող» մակդիրների գործածության ազատության պատճառով թարգմանությունը շատ ցածրորակ է դարձել: Ի դեպ, նման կարգի է նաև առաջին տան մեջ «թուլնոց երգը սիրավատ» կապակցությունը, ուր խցկվել է սիրավատ քաղցրամեղջ մակդիրը, որի «նպատակը» ցրտաճար-ի հետ հանդ կաղմնելն է:

Ավելացնենք նաև, որ այսպիսի շափաղանց ազատ թարգմանություն դեպքում գոնե չի պահպանված շեքսպիրյան սոնետի հանդային համարկարգը (առաջին և երրորդ քառատողնոտ):

73-րդ սոնետի արտաքին ու ներքին նրբությունը, բանաստեղծի հարգանքը խոսքի, բառի նկատմամբ չի ընկալվել թարգմանիչների կողմից, ինչ վերաբերում է սոնետի ներքին տրամադրությունը, ողբերգականու-

թյանը, ապա դրանցից լիովին ղերծ է մնացել այս թարգմանությունը:

Թարգմանությունը կատարված է բնագրից: Ուրեմն տվյալ ղեկպրում ունենք մի ապացույց ևս այն բանի, որ որևէ գործ բնագրից թարգմանելը դեռևս հաշոդ թարգմանության առհավատչյալ չէ:

Այժմ մի քանի խոսք Ա. Գրաշու թարգմանության մասին, որը հետևյալն է:

1. Դու տեսնում ես իմ մեջ աշունն այն շուրջ,
2. Երբ ոսկեփայլ տերևները մեկ առ մեկ
3. Սարսուռն են կատարներին արդեն մերկ,
4. Լեռներում, ուր լոեց սոսափ ու դայլայլ:
5. Իրիկունն ես տեսնում իմ մեջ այն շուրջ,
6. Երբ արևն է արևմուտքում գունատվում,
7. Երբ գմբեթը երկնի, խլված տարածմ,
8. Մահվան նման մթնշաղո՞վ է պատվում:
9. Դու տեսնում ես իմ մեջ ցուքն այն կրակի,
10. Որ մարում է մոխրում անցած օրերի,
11. Եվ ամենն այն, որ կյանքն էր իմ կաթոգին,
12. Գերեզմանս է դառնում դանդաղ ու լռին:
13. Տեսնում ես ողջն... բայց միշտ կյանքի վերջերին
14. Մեր սրտերը սերտ են կապվում ավելի:

Նախ ասենք, որ թեև Ա. Գրաշու թարգմանությունների հրապարակման մեջ նշված չէ, թե սոնետներն ինչ լեզվից են թարգմանվել, սակայն դժվար չէ ցույց տալ, որ թարգմանությունները կատարված են ռուսերենից, իսկ մասնավորապես խնդրո առարկա սոնետը՝ Ս. Մարշակի թարգմանությունից: Դա պարզվում է թեկուզ հետևյալ փաստից: Մարշակի թարգմանության մեջ կա բանաստեղծական մի պատկեր, որ ավելացրել է ռուս թարգմանիչը.

И купол неба, отнятый у нас
Подобьем смерти—сумраком объят.

Մարշակի թարգմանության ամբողջ համակարգում այս «купол неба» հավելումը կարծում ենք վատ չի հնչում (թեև գուցե ավելի լավ

կլիններ, եթե չլիներ): Ա. Գրաշին այս ավելացված պատկերը թարգմանել է հայերեն այսպես.

Երբ գմբեթը երկնի, խլված տարածամ,
Մահվան նման մթնշաղով է պատվում:

Սրանով թարգմանիչը ոչ միայն կրկնել է բնագրից կատարված լուրջ շեղումը ոտներեն թարգմանություն մեջ, այլև խորացրել է և մանավանդ որևէ կերպ չի պահպանել Մարշակի ամբողջ թարգմանության այն ողին, որը ինչ-որ շափով արդարացնում է ոտներենում կատարված այդ շեղումը:

Ա. Գրաշու թարգմանության մյուս մասերն էլ լի են չարդարացվող «աղատություններով», նույնիսկ ոտներեն թարգմանության նկատմամբ, ինչպես, օրինակ, yellow leaves-ը («դեղին տերևներ»), որ Մարշակը թարգմանել է «белый лист», Ա. Գրաշու տարբերակում դարձել է «տսկեփայլ տերևներ» կամ երրորդ քառատողի վերջում Մարշակի թարգմանության «И то, что жизнью было для меня» բնագրից ոչ բառացիորեն, բայց իմաստով բավական հիշտ վերարտադրող կապակցությունը Ա. Գրաշին թարգմանել է «Ծվ ամենն այն, որ կյանքն էր իմ կաթոգին», ուր կաթոգին մակդիրը բոլորովին անտեղի է և խորթ թե՛ բնագրին, թե՛ Մարշակի թարգմանությանը:

Հավանաբար ոտներենի իմաստը չհասկանալով, հայերենի թարգմանիչը սոնետի 4-րդ տողը ձևակերպել է այսպես. «Լեռներում, ուր լոնց սոսափ ու դալլալ», թեև սոնետի ո՛չ շեքսպիրյան բնագրում, ո՛չ էլ որևէ թարգմանության մեջ լեռներ, նույնիսկ բլուրներ, չկան: Հավանաբար թարգմանության մեջ տեղ դառած «в вышине»-ն է (որ լեռան հետ որևէ կապ չունի) հայերեն թարգմանչին լեռներ թվացել:

Այսպես աղատ թարգմանելով սոնետը, Ա. Գրաշին առաջին քառատողում չի պահպանել նաև բնագրի հանգային սխեման՝ դարձնելով abba, թեև Մարշակը պահպանել է բնագրայինը (abab): Մարշակի թարգմանության մեջ հաջող է ամփոփիչ տողագույգը.

Ты видишь все. Но близостью конца
Теснее наши связаны сердца!

Բայց շատ անհաջող է հայերեն թարգմանությունը.

Տեսնում ես ողջն... բայց միշտ կյանքի վերջերին
Մեր սրտերը սերտ են կապվում ավելի:

նախ սխալ է «կյանքի վերջերին»-ը (ի՞նչ ասել է կյանքի վերջեր), այն-
պես է ստացվում, որ մի քանի անգամ են գալիս կյանքի այդ վերջերը
(մի քանի վերջը), ամեն անգամ, թարգմանչի բառով ասած՝ միշտ, այդ
պահերին «մեր արտերը սերտ են կապվում ավելի»:

Շեքսպիրյան սոնետի ներքին զգացմունքը, ինչպես դժվար է նը-
կատել, լիովին բացակայում է նաև այս դեպքում:

Նշենք, որ այս մի թարգմանությունն էլ լավ օրինակ է այն բանի,
թե շեքսպիրյան երկերն ինչ աստիճան կարող են աղճատվել բնագրից
լիարգմանվելու դեպքում:

Սխալ կլինի, իհարկե, ասել, թե պետք էր Ա. Գրաշու կամ մեկ ուրի-
շի նման մի թարգմանություն: Այլ լեզուներով Շեքսպիրի սոնետների
թարգմանությունների պատմությունը ցույց է տալիս, որ հաճախ լավա-
ղույն թարգմանությունները ձեռք են բերվում կուտակվող թարգմանական
փորձի շնորհիվ: Խրախուսել կարելի է միայն Ա. Գրաշուն և մեր մյուս
բանաստեղծներին շեքսպիրյան սոնետները թարգմանելու համար, միայն
պետք էր ավելի մեծ հոգատարություն, բարեխղճություն ցուցաբերել
թարգմանությունների ժամանակ, ելկյուղածությամբ վերաբերվել բա-
սի, խոսքի, մասնավաճդ ողու նկատմամբ, նաև թարգմանել միայն այն,
ինչ ոգևորություն կամ ներշնչանք է առաջացնում:

Այժմ քննենք Թեքեյանի թարգմանությունը.

1. Դուն կտեսնես իմ վրաս տարվան այն պահն, ուր դեղին
2. Տերեք կամ ոչ մեկ տերև և կամ քիչեր կկախվին
3. Ցրտաաարսուռ թուփերեն՝ երգչախումբեր քայքայված,
4. Ուր դեռ երեկ կլսվեր ձայնը թռչնոց դաշնասաց:
5. Իմ վրաս դուն կտեսնես իրկունն օրվա մը մեռնող
6. Հորիզոնին վրա, արփույն մայրամուտեն ետք անշող,
7. Երբ կտիրեն քիչ առ քիչ գիշերը սև, քույր մահվան,
8. Որ ա՛լ կուզե, որ հանդի իր ծոցին մեջ ամեն բան:
9. Կտեսնես դուն իմ վրաս վերջին ճաճանչն ալ հուրի,
10. Որ կփայլի մոխրին վրա իր թարմության երբեմնի
11. Եվ կմեռնի այն շունչն իսկ, որ ապրիլ դինք կուտա:
12. Տեսած բաներդ այս ամեն թող ամրացնեն սերդ հիմա

13. Եվ ընծայեն քու աչքերդ ա՛լ ավելի սիրելի

14. Ինչ որ շուտով, շատ շուտով պիտի բեղմն բաժնվի:

Առաջին երկու տողում վարձացնում է բնագրի վերաբառադրության ճշգրտությունը, օրինակ, 2-րդ տողը «Դեղին տերեք կամ ոչ մեկ տերեք կամ քիչեր»։ Մեղ ծանոթ ոչ մի թարգմանիչ (հայ, ռուս, ֆրանսիացի) «yellow leaves, or none, or few» կապակցությունը այդպես չի պատճենել, և իհարկե, նման պատճենումը ավելորդ է։ Նույն արտահայտության հայերեն թարգմանությունները վերը տրվեցին, ահա ռուսերենները, «Один другой багряный лист» (Ս. Մարշալ), «Желтый лист ветвей» (Ս. Իլին),¹¹ «Из листьев редко где какой» (Բ. Պաստերնակ)։ Հավանաբար ռուսերեն այս երեք տարբերակից բնագիրն ամենից ճիշտ ներկայացնում է վերջինը, թեև սա ևս հեռու է պատճեն լինելուց։ Անհասկանալի է Վ. Թեքեյանի ավելորդ բառացիությունը, բայց այն չի կարող մտածել շտապ, որ թարգմանությունը կատարելիս Թեքեյանը օգտվել է անգլերենից (կթե Եռասարակ անգլերենից չի կատարել գոնե այս բառատողի թարգմանությունը)։ Մյուս կողմից, իհարկե, սոնետի ոչ անգլիական ձևը 4-4-3-3, ամփոփիչ երկու տողը երեքի վերածելը ենթադրել են տալիս, որ Թեքեյանի թարգմանության, եթե կարելի է ասել, հիմքում դրված է եղել Բրեյլ ֆրանսերեն թարգմանություն (որը մենք գտնել չկարողացանք)¹²։

Առաջին բառատողի հաջորդ՝ 3-րդ և 4-րդ տողերը թարգմանված են արդեն ոչ բառացի, բայց և ճիշտ։ Օրինակ, բնագրում չեղած, բայց լիարժեքության 4-րդ տողում դրված ետևի-ը ճիշտ է արտահայտում բնագրի միտքը։ Կամ բնագրի 4-րդ տողի «the sweet birds sang»-ը (բաղցր (բնքուշ) թռչունների երգը) դարձել է «ձայնը թռչնոց դաշնասաց», որ, անշուշտ, ավելի լավ է, քան Ֆետիսյանի «ճուղող թռչնոց»-ը կամ Դավի-յանի ու Քելեշյանի «թռչնոց երգը սիրավառ»-ը կամ Գրաշու լեռներում լողող «զալլալը»։

Մեղ մյուս երեք թարգմանություններից ավելի հաջող է թվում նաև երկրորդ բառատողի թարգմանության թեքեյանական տարբերակը։ Նյատեղ արդեն բառացիության նշույլ չկա, բայց իմաստը ճիշտ է վերաբերադրված։ Օրինակ, բնագրում գիշերին տրվող «Death's second seli» (մահվան երկրորդ կես) մակդիրը դարձել է «գիշերը սև, քույր մահվան»։ որ հաջող է։ Լավ է ստացվել նաև բնագրային 5-րդ ու 6-րդ տողերի միասնական «ձուլված» թարգմանությունը, երբ մայրամուտի գունատ-

վելը կամ մեռնելը բնագրի 6-րդ տողից եկել է թարգմանության 5-րդ տողը և դարձել «իրկունն օրվա մը մեռնող»: Ոչինչ չի տուժել արևմուտքի փոխարեն ճորիզուն գործածելու հետևանքով, քանի որ ինքնրստինքյան պարզ է, որ իրիկունը, մայրամուտը արևմուտքում են մահանում, բայց երկտողն ընդհանուր առմամբ հաջողվել է: Ընդունելի է նաև 9-րդ տողի «glowing oi such fire» (բոցկլտումն (կամ առկայծումն) այնպիսի մի կրակի) կապակցության «վերջին ճաճառն ալ հուրին» թարգմանությունը, որ ավելի հաջող է, քան «կրակ մը այնպիսի» (Ֆնտգլյան), «թույլ կրակը վերջին» (Դավթյան, Քելեշյան), «ցուքն այն կրակի» (Գրաշի) թարգմանություններից որևէ մեկը:

Այսպես, եթե մեկ առ մեկ քննենք սոնետի առանձին հատվածների թեքեյանական թարգմանությունները, չենք կարող մյուսների համեմատ դերապատվությունը նրանց չտալ: Թերևս, բացառություն է առաջին քառատողի վերոհիշյալ կտորը իր բառացիությամբ: Եվ ապա, արդեն առանց համեմատության պետք է ասենք, որ Թեքեյանի թարգմանության մեջ բավականաչափ հստակ ու հատու չէ սոնետի վերջավորությունը, ամփոփումը. շեքսպիրյան խոհն ու զգացմունքի ուժգնությունը թուլացած է: Թեև վերջին տողը՝ «ինչ որ շուտով, շատ շուտով պիտի քեզմե բաժնվի» շատ հաջող է, «շուտով, շատ շուտով»-ը շեշտում է բաժանման կսկիծը, սակայն անհրաժեշտ հստակությամբ չի արտահայտված բաժանման պատճառով սերն ու մտերմությունը ուժգնանալու զալափարք (ուժեղ չէ «տեսած բաներդ այս ամեն թող ամրացնեն սերդ հիմա» ձևակերպումը՝ «ամրացնել»-ը քիչ է այստեղ և ոչ դիպուկ):

Թերություններով հանդերձ, ինչպես ասվեց, 73-րդ սոնետի թեքեյանական թարգմանությունը եղածներից ամենահաջողն է: Բնագրի հանգային սխեմայի խախտումը (դարձել է aabb), այս դեպքում կարող է արդարացվել, քանի որ շահել է երաժշտականությունը, չափը:

Նղած թարգմանություններից միայն Թեքեյանի տարբերակն է նաև առավել բանաստեղծականը, շեքսպիրյան տխրանքը ինչ-որ չափով թեքեյանական տողերի մեջ է զգացվում (հատկապես 3-րդ տողից սկսած): Այսօր հայ ընթերցողին 73-րդ սոնետի եղած թարգմանություններից, իհարկե, ամենահանձնարարելին Թեքեյանին է:

Եվ այնուամենայնիվ, Թեքեյանը նույնպես չի տվել, այս, իրոք, շատ դժվար թարգմանելի գործի հայերեն այնպիսի վերարտադրություն, ուր զգացվեր բնագրում կենդանի ապրող խոր ողբերգությունը և նրա վրա աճող, ուժգնացող սիրո ու մտերմության զգացմունքը:

73-րդ սոնետի Թեքսյանի կատարած թարգմանությունը, իհարկե, ճիշտ չի լինի համարել շեքսպիրյան սոնետների թեքսյանական թարգմանություններից լավագույնը, սակայն անպայման լավերից մեկն է, կամ ավելի ճիշտ, այդ թարգմանությունների մեծ մասի թարգմանական ընդհանուր մտկարդակը ճիշտ ներկայացնող:

Ամփոփելով, կարելի է ասել, որ շեքսպիրյան սոնետների Թեքսյանի կատարած թարգմանությունները երևույթ են այդ բնագավառում, ու թեև Շեքսպիրի այդ անզուգական գոհարները հայերեն շողացնելու իդեալը դեռևս առջևում է, բայց Թեքսյանի գցած կամուրջը դեպի այդ ցանկալին՝ շատ կարևոր է և նշանակալից:

Ծ Ա Ն Ո Ւ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

- 1 Հատորի վրա հրատարակության թվականը չկա, բայց ամենից հավանականն է, որն թե հաստատ, որ լույս է տեսել 1950 թ.:
- 2 «Շեքսպիրական», գիրք 1, Երևան, 1966, էջ 275—276:
- 3 Թեոդիկ, Ամենուն տարեցույց, 1914, էջ 239—294:
- 4 Վիլյամ Շեքսպիր, Սոնետներ, Երևան, 1961:
- 5 «Սովետական գրականություն և արվեստ», 1947, № 4, էջ 71—75:
- 6 «Պայքար» (հոսանք), Բոստոն, 1964, № 1, էջ 37:
- 7 Տե՛ս «Շեքսպիրական», գիրք 2, Երևան, 1967, էջ 124:
- 8 «Հաղար ու մի սիրտ»: Անթուղիա երկու հատորով, հ. 1, Երևան, 1961, էջ 139—141:
- 9 Шекспир, Сонеты, пер. Маршак, М., 1963, стр. 73: Տե՛ս նաև 73 սոնետի՝ Բ. Պատերնակի թարգմանությունը՝ «Новый мир», 1938, № 8, стр. 49.
- 10 Բնագիրը արտատպում ենք Շեքսպիրի սոնետների հետևյալ հրատարակությունից. Shakespeare's Sonnets. ed. by W. G. Ingram and Theodore Redpath, London. 1964, p. 169.
- 11 Шекспир, Собр. соч., т. V, изд. Брокгауз—Ефрона, СПб., 1904, стр. 419.
- 12 Ի դեպ, կան շեքսպիրյան սոնետների ֆրանսերեն թարգմանություններ նաև անդիական սոնետի ձևի սլաղանմամբ (տե՛ս Oeuvres Complètes de Shakespeare, t. XII, Paris, 1961, p. 695).